

Η ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

I. Η ΕΠΟΧΗ

1. Η ΠΡΩΙΜΗ ΚΑΙ Η ΜΕΣΗ ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ (8ος-7ος ΑΙΩΝΑΣ π.Χ.)

Η ιστορική περίοδος που εκτείνεται από την κατάρρευση των μυκηναϊκών βασιλείων (12ος-11ος αιώνας π.Χ.: πρβλ. την *Εισαγωγή*) έως το τέλος της Αρχαϊκής εποχής (κατά περιοδολογική σύμβαση ως κατώτερο όριο της θεωρούνται οι Περσικοί πόλεμοι) μπορεί να υποδιαιρεθεί σε δύο μέρη, σε ένα πρώτο μέρος, χωρίς λογοτεχνικές μαρτυρίες, και σε ένα δεύτερο, που καλύπτεται από την αρχαϊκή ελληνική λογοτεχνία και εγκαινιάζεται με την επιβλητική λαμπρότητα των Ομηρικών επών.

Η Αρχαϊκή εποχή του ελληνικού πολιτισμού περιλαμβάνει κατά παράδοση την ιστορική περίοδο από το τέλος των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» του ελληνικού Μεσαίωνα (11ος-9ος αιώνας π.Χ.), που σηματοδοτεί η επανεισαγωγή της γραφής στην Ελλάδα (από το δεύτερο τέταρτο του 8ου αιώνα και εξής μαρτυρούνται επιγραφές σε ελληνικό αλφάβητο, που αποτελεί προσαρμογή του φοινικικού), έως το τέλος των Περσικών πολέμων που ολοκληρώθηκαν το 479 π.Χ. με τις μάχες των Πλαταιών και της Μυκάλης. Δύο ιστορικά φαινόμενα μεγάλης εμβέλειας σημειώθηκαν κατά τους δύο πρώτους αιώνες της εν λόγω εποχής, τον 8ο και τον 7ο, που ονομάζονται «Πρώιμη» και «Μέση Αρχαϊκή εποχή», η γέννηση και ανάπτυξη της πόλεως και ο αποικισμός, δηλαδή η ίδρυση παράκτιων πόλεων σε περιοχές εκτός της ηπειρωτικής Ελλάδας.

1.1. Η πόλις

Κατά τους «σκοτεινούς αιώνες» από την οικονομικοκοινωνική δομή των μυκηναϊκών ανακτόρων μεταβαίνουμε βαθμιαία στη δομή της πόλεως ή της αυτόνομης πόλης-κράτους, δηλαδή στην τυπική κοινωνική και θεσμική μορφή του ελληνικού κόσμου έως το τέλος της Κλασικής εποχής. Το φαινόμενο αφορούσε καταρχήν, όπως φαίνεται, στη δυτική

ακτή της Μ. Ασίας, περιοχή αποικιακών εγκαταστάσεων ήδη από τη Μυκηναϊκή εποχή, και ολοκληρώθηκε κατά τη διάρκεια του 8ου αιώνα π.Χ., όταν πραγματοποιήθηκε η μετάβαση από μια δομή μοναρχικού τύπου σε κοινότητες δομημένες κοινωνικά υπό τον έλεγχο της αριστοκρατικής τάξης των γαιοκτημόνων ή, με άλλα λόγια, στην αριστοκρατική πόλη.

Η γέννηση της πόλεως είναι στενά συνυφασμένη με ένα άλλο χαρακτηριστικό φαινόμενο της Αρχαϊκής εποχής, τον αποικισμό. Η ίδρυση αποικιών προϋποθέτει προφανώς την ύπαρξη της πόλεως, ενός είδους πολεοδομικού προτύπου που σχεδιάστηκε πάνω στην κοινωνική διάταξη της μητρόπολης και εξήχθη σε μη ελληνικές περιοχές. Από ό,τι φαίνεται, οι αποικίες της Μ. Ασίας που ανάγονται στη Μυκηναϊκή εποχή (και, επομένως, είναι προγενέστερες των αποικιών της Αρχαϊκής εποχής) συνέβαλαν με αποφασιστικό τρόπο στη γέννηση της πόλης-κράτους υπό την επιρροή και των πολεοδομικών προτύπων της Εγγύς Ανατολής.

Μια βασική ιδιαιτερότητα της πόλεως χρειάζεται να διευκρινισθεί αμέσως για να μην υπάρξει σύγχυση με εμπειρίες της εποχής μας: κάθε πόλις, που αποτελούνταν από το κύριο αστικό κέντρο και τη γύρω αγροτική περιοχή με τα χωριά και τις αγροικίες της (η λεγόμενη χώρα), ήταν μια αυτόνομη κρατική οντότητα, καθ' όλα ανεξάρτητη από άλλες γειτονικές πόλεις και ιδιαιτέρως υπερήφανα για την ανεξαρτησία της. Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζεται ως «τοπικιστική ιδιαιτερότητα» των πόλεων. Ασφαλώς η απομόνωση της πόλης-κράτους θα μπορούσε να καταλήξει σε οικονομική αστάθεια και να αποδειχθεί επικίνδυνη από στρατιωτική άποψη για να αποτραπεί το ενδεχόμενο αυτό, αναπτύχθηκε από την αρχή ένα πλούσιο πλέγμα διακρατικών και

πανελληνίων πρωτοβουλιών, όπως πολιτικο-στρατιωτικές και θρησκευτικές συμμαχίες (οι *αμφικτυονίες*, μεταξύ των οποίων η πιο γνωστή και ισχυρή ήταν η *δελφική*). Ωστόσο, έως το τέλος σχεδόν της Κλασικής εποχής (δηλαδή τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ.) οι Έλληνες δεν θα γνωρίσουν ούτε θα αναζητήσουν ένα πρότυπο κράτους με εκτεταμένη επικράτεια, μολονότι γνώριζαν αυτή τη δυνατότητα (αρκεί να θυμίσουμε τις σχέσεις που διατηρούσαν από παλιά οι ελληνικές πόλεις με κοντινές ή μακρινές αυτοκρατορίες της Ανατολής). Με το πρότυπο αυτό δεν μπορεί να συγκριθεί ο αποικισμός (που συνεπαγόταν μια προνομιακή σχέση μεταξύ μητρόπολης και αποικίας, η οποία κατά κανόνα εξασθενούσε με τον χρόνο, κυρίως σε επίπεδο οικονομικό-εμπορικό) ή το σύστημα της ηγεμονίας (δηλαδή της ηγεσίας μιας στρατιωτικής συμμαχίας που ήλεγχε στην πραγματικότητα από πολιτική και οικονομική άποψη άλλες πόλεις ή περιοχές και άκμασε στην Ελλάδα κατά τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ.). Μόνο μετά το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα και με έξωθεν πρωτοβουλία οι πόλεις συνενώθηκαν σε εκτεταμένες κρατικές οντότητες· αρχικά προσαρτήθηκαν στο βασίλειο της Μακεδονίας, αργότερα απορροφήθηκαν στην αυτοκρατορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου και στο τέλος ενσωματώθηκαν στα βασίλεια των Διαδόχων του Αλεξάνδρου, τα οποία διαδέχθηκε η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Στην αρχαϊκή πόλιν, η διοίκησή της δεν ήταν πλέον στο έλεος της ευμετάβολης βούλησης των μοναρχών, αλλά την εμπιστεύονταν σε θεσμικά προβλεπόμενες προσωπικότητες· υπήρχαν από τη μια πλευρά δημόσιοι αξιωματούχοι (οι οποίοι εκλέγονταν με διάφορους τρόπους μεταξύ των ευγενών της πόλης) και από την άλλη η συνέλευση του σώματος των πολιτών, τα μέλη της οποίας ορίζονταν με διάφορα κριτήρια. Η πολεοδομική δομή άρχισε να τροποποιείται ανάλογα με τις ανάγκες της κοινότητας που την κατοικούσε και προσέλαβε χαρακτηριστική μορφή, η οποία προέβλεπε χώρους για τις δημόσιες δραστηριότητες. Η αγορά ήταν ο τόπος συνάντησης των πολιτών, εκεί όπου πραγματοποιούνταν οι συνελεύσεις. Εκτός από χώρος που προοριζόταν για τις οικονομικές συναλλαγές, η αγορά φιλοξενούσε ναούς και άλλα κτίρια που ήταν συνδεδεμένα με τη λατρεία ή τη διοίκηση. Η ακρόπολη βρισκόταν στο υψηλότερο μέρος της πόλης, προστατευμένη από τείχη και δύσκολα προσβάσιμη, έτσι ώστε να αποτελεί το προπύργιο της άμυνας σε περίπτωση εξωτερικής επίθεσης· η ακρόπολη προσέλαβε τον συμβολικό ρόλο του θεσμικού και θρησκευτικού κέντρου της πόλεως.

Βέβαια, σε μια κοινωνία ουσιαστικά αγροτική το

μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού διέμενε στη γύρω ύπαιθρο (χώρα), για την οποία η πόλη (ἄστν) αποτελούσε το κομβικό σημείο, χωρίς να γίνεται κάποια ιδιαίτερη διάκριση μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Η έννοια του πολίτη δεν ήταν καθόλου συνδεδεμένη με τον καθαρά αστικό χώρο, σε σημείο που, μιλώντας για την Αθήνα, για παράδειγμα, οι αρχαίοι Έλληνες συνήθιζαν να λένε *οἱ Ἀθηναῖοι*, δηλώνοντας την κοινότητα (Αθηναίοι), και όχι την πόλη (Αθήνα), διαφορετικά από ό,τι συμβαίνει σήμερα.

1.2. Ο αποικισμός της Μεσογείου

Ένα χαρακτηριστικό φαινόμενο του αρχαιοελληνικού πολιτισμού υπήρξε η ευρεία εξάπλωσή του στη Μεσόγειο, που πραγματοποιήθηκε σε διάφορες φάσεις. Χρονολογικά προηγείται η διάδοση του Μυκηναϊκού πολιτισμού, που τεκμηριώνεται αρχαιολογικά όχι μόνο στη Μ. Ασία, το Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο, αλλά και στη Δύση έως τη νότια Ιταλία και τα νησιά του Ιονίου και του νότιου Τυρρηνικού πελάγους. Μόνον εν μέρει πολιτικό υπήρξε το φαινόμενο του αποικισμού, όπως στην περίπτωση των μυκηναϊκών βασιλείων της Κρήτης· κατά έναν μεγάλο βαθμό υπήρξε μάλλον μια συχνή επικοινωνία με ακτές και νησιά συνδεδεμένη με ήδη αξιόλογη εμπορική δραστηριότητα, που ακολουθούσε τους δικούς της δρόμους και οδηγούσε, φυσικά, στην επίσκεψη και εξερεύνηση νέων περιοχών.

Ύστερα από την κατάρρευση των μυκηναϊκών βασιλείων, κυρίως κατά τη διάρκεια του 8ου και του 7ου αιώνα π.Χ., ένα φαινόμενο αποικισμού με την πιο αυστηρή έννοια του όρου εμφανίστηκε κατά κύματα μεγάλης εμβέλειας, ακολουθώντας δύο βασικές κατευθύνσεις, μία προς την Ανατολή, με την ίδρυση πολυάριθμων ελληνικών πόλεων στην ακτή της Μ. Ασίας προς την πλευρά του Αιγαίου, συχνά πάνω στις τοποθεσίες εγκαταστάσεων της Μυκηναϊκής εποχής, και μία άλλη προς τη Δύση, με τον αποικισμό της νότιας Ιταλίας (Μεγάλη Ελλάδα), όπου ιδρύθηκαν πρώτες οι Πιθηκούσες (770 π.Χ. περίπου), και της Σικελίας, όπου η πρώτη ελληνική αποικία υπήρξε η Νάξος, στη βορειοανατολική ακτή του νησιού (734 π.Χ.).

Έχουν συζητηθεί επί μακρόν οι αιτίες του μεγάλου ελληνικού αποικισμού της Αρχαϊκής εποχής· οι μελετητές διαιρέθηκαν σε δύο κατηγορίες, στους υποστηρικτές των πολιτικών αιτιών (εσωτερικές κοινωνικές διαμάχες στις πόλεις, που οφείλονταν στην άνοδο της εμπορικής τάξης, η οποία ανταγωνιζόταν την αριστοκρατική τάξη των γαιοκτημόνων και είχε βλέψεις στην εξουσία), και σε εκείνους που αναγνωρίζουν στο αποικιακό φαινόμενο περισσότερο τη συνέπεια οικονομικών παραγόντων (η δημογραφική

αύξηση δημιουργούσε την ανάγκη για νέα εδάφη αλλά και σε αυτή την περίπτωση σημειώνονταν τριβές μεταξύ των μεγαλοϊδιοκτητών γης και των μικρών γαιοκτημόνων). Είναι πιθανόν να συνυπήρχαν οι δύο λόγοι, συντελώντας στην ίδρυση νέων αποικιών. Το βέβαιο είναι, πάντως, ότι εν γένει οι αποικίες ιδρύονταν εκατοντάδες χιλιόμετρα μακριά από τη μητρόπολη και, παρά τη φυσιολογική συνέχιση ομοιογενών πολιτισμικών μορφών παρόμοιων με τη μητρόπολη (κυρίως όσον αφορά στη λατρεία και τη θεσμική δομή), κατά κανόνα η νέα πόλη διέθετε πλήρη και αναγνωρισμένη ανεξαρτησία.

1.3. Οι εσωτερικές συγκρούσεις στις πόλεις

Τα ρεύματα αποικισμού αποτέλεσαν μια σημαντική δικλείδα ασφαλείας, ώστε να αντιμετωπισθούν οι εσωτερικές κοινωνικές εντάσεις στις πόλεις. Οι συγκρούσεις οφείλονταν κυρίως σε οικονομικούς λόγους, όπως εξάπλωση της μεγάλης αγροτικής ιδιοκτησίας ύστερα από πτώχευση των μικροϊδιοκτητών γης λόγω χρεών, εμφάνιση στο προσκήνιο της εμπορικής τάξης, που ήταν προσηλωμένη στις χερσαίες ή θαλάσσιες συναλλαγές και επιδίωκε την ανάληψη πολιτικού ρόλου. Εκτός από τη λύση με την ίδρυση αποικιών στο εξωτερικό, οι ελληνικές κοινότητες ανέπτυξαν και εσωτερικούς τρόπους αντιμετώπισης των κοινωνικών κρίσεων. Στους τρόπους αυτούς συγκαταλέγεται η ανάθεση του χειρισμού της κρίσης σε μια χαρισματική προσωπικότητα νομοθέτη (διαλλακτοῦ), ο οποίος επιλεγόταν ή εκλεγόταν ως μεσολαβητής υπεράνω των διαδίκων (κατά τον τρόπο του Αθηναίου Σόλωνα στις αρχές του 6ου αιώνα: πρβλ. *Η Αρχαϊκή εποχή* I 2.1 και III 2.9). Η κρίση μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα την

εγκαθίδρυση μιας τυραννίδας· η μορφή του τυράννου ήταν αυτή ενός «ισχυρού άνδρα», ο οποίος, με την υποστήριξη των οικονομικά ασθενέστερων τάξεων του πληθυσμού, κατόρθωνε να αποσπάσει την εξουσία από την αριστοκρατική τάξη και εγκαθίδρυε μια εξουσία προσωπική και κληρονομική (η οποία όμως δεν διαρκούσε περισσότερο από δύο ή τρεις γενιές), νομιμοποιημένη από μια ευρεία λαϊκή αποδοχή (παραδείγματα δυναστειών τυράννων αποτελούν ο Πολυκράτης στη Σάμο, ο Περίανδρος και η οικογένεια των Κυφελιδών στην Κόρινθο, ο Κλεισθένης και η οικογένεια των Ορθαγοριδών στη Σικυώνα, ο Πεισίστρατος και οι γιοι του Ιππίας και Ίππαρχος στην Αθήνα).

Απέναντι σε αυτά τα φαινόμενα εσωτερικής σύγκρουσης και στις διάφορες κοινωνικοπολιτικές λύσεις που δόθηκαν παρέμεινε εντελώς ξένη η Σπάρτη. Ο ιστορικός λόγος αυτής της διαφοράς εντοπίστηκε σε δύο διακριτούς παράγοντες. Αφενός, υπήρχε η υπερβολικά αυστηρή κοινωνική οργάνωση της πόλης, που αναγόταν σε πρωτοβουλία του νομοθέτη Λυκούργου, μιας μυθικής μορφής που τοποθετείται στον 8ο αιώνα π.Χ.· η οργάνωση αυτή απέκλειε εκ των προτέρων οποιαδήποτε φιλοδοξία συμμετοχής στην εξουσία εκ μέρους όσων δεν ανήκαν εξ αίματος στην κοινωνική τάξη των «γηγενών» Σπαρτιατών. Αφετέρου υπήρχε η οικονομική αυτάρκεια, που είχε επιτύχει η Σπάρτη με την κατάληψη της γειτονικής Μεσσηνίας σε δύο συνεχόμενους πολέμους, μεταξύ των μέσων του 8ου και των μέσων του 7ου αιώνα π.Χ. (μοναδικό παράδειγμα, κατά την Αρχαϊκή εποχή, απόκτησης, εκ μέρους μιας ελληνικής πόλης, εκτός των ορίων της οικείας περιοχής ενός είδους εδαφικής κυριαρχίας).

2. Ο 6ος ΑΙΩΝΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΣΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ (490-479 π.Χ.)

Σε σύγκριση με το κατατεμαχισμένο, αλλά στην ουσία ομοιογενές πολιτικό πανόραμα της προηγούμενης περιόδου, ο 6ος αιώνας γνωρίζει τη βαθμιαία ανάπτυξη ορισμένων πόλεων σε κοινωνικό, θεσμικό και οικονομικό επίπεδο. Ορισμένες κοινότητες, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει η Κόρινθος, θα αναπτυχθούν και θα ενισχύσουν την ήδη δυναμική εμπορική κλίση τους σε θαλάσσιο και αποικιακό περιβάλλον. Η Σπάρτη παγώνει με στρατοκρατική κατεύθυνση τους παλιούς αριστοκρατικούς θεσμούς και το κοινωνικο-οικονομικό σύστημά της που χαρακτηριζόταν από αυστηρή αυτάρκεια, η οποία συμβάδιζε με την αύξηση της επιρροής σε άλλες πόλεις της Πε-

λοποννήσου· στην Αθήνα σημειώνονται οι εξελίξεις που θα αποτελέσουν τη βάση του ηγεμονικού ρόλου τον οποίο θα διαδραματίσει η πόλη κατά τη διάρκεια του 5ου αιώνα.

2.1. Η Αθήνα κατά τον 6ο αιώνα

Στην Αττική η διαδοχή ιστορικών προσώπων, όπως ο άρχοντας Σόλων, ο τύραννος Πεισίστρατος (με τους δύο γιους του, τον Ιππία και τον Ίππαρχο) και ο μεταρρυθμιστής Κλεισθένης, σηματοδοτεί τη διαλεκτική μετάβαση από τη μετριοπαθή δημοκρατία αριστοκρατικής απόχρωσης σε μια μορφή «ριζοσπαστικής» ή «ολοκληρωτικής δημοκρατίας» και,

τέλος, στο σύστημα της δημοκρατίας που, μεταλλασσόμενο συνεχώς προς μια ολοένα και μεγαλύτερη αντιπροσωπευτικότητα και λαϊκή κυριαρχία, θα παραμείνει σταθερό κατά την επόμενη περίοδο.

Προσωπικότητα πολυσχιδής και χαρισματική, ο Σόλωνας υπήρξε πολιτικός και ποιητής (θα ξαναμιλήσουμε γι' αυτόν στο κεφάλαιο για την ελεγειακή και ιαμβο-τροχαϊκή ποίηση· πρβλ. *Η Αρχαϊκή εποχή* III 2.9). Μέλος της αθηναϊκής αριστοκρατίας με εμπορικές δραστηριότητες έζησε ο ίδιος την οικονομική και κοινωνική κρίση που έπληξε πολλές ελληνικές πόλεις μεταξύ του 7ου και 6ου αιώνα π.Χ. Το 594/593, ή λίγο αργότερα, εκλέχθηκε άρχων διαλλακτής με την αποστολή να σταματήσει τον φαύλο κύκλο των εσωτερικών συγκρούσεων στην πόλη, μεσολαβώντας μεταξύ της επιθετικής αριστοκρατίας των μεγάλων γαιοκτημόνων και της τραγικής κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει μεγάλο τμήμα της κοινωνίας. Ο Σόλωνας θέσπισε τη διαγραφή των χρεών (ή των τόκων) που έγινε γνωστή ως *σεισάχθεια* (η αναφορά είναι στα λίθινα ορόσημα που τοποθετούνταν σε εκτάσεις υποθηκευμένες λόγω χρεών) με παράλληλη απόδοση των πλήρων δικαιωμάτων στους πολίτες που είχαν αναγκασθεί να αυτοεξορισθούν· επίσης απαγόρευσε να πωλούνται στο μέλλον πολίτες ως δούλοι για οικονομικούς λόγους. Μεταρρύθμισε το πολιτικό σώμα θεσπίζοντας τάξεις σε βάση τιμοκρατική, ανάλογη δηλαδή με το εισόδημα, παραχωρώντας σε έναν μεγαλύτερο αριθμό πολιτών το δικαίωμα να διεκδικήσουν πολιτικά αξιώματα και καταργώντας και τυπικά το απόλυτο προνόμιο της αριστοκρατίας του αίματος.

Τα μέτρα του Σόωνα αποτέλεσαν μια ουσιαστική πρόοδο προς τη δημοκρατία, αλλά δεν κατέστησαν οριστικά τις εμφύλιες διαμάχες. Τρεις δεκαετίες μετά τις σολώνειες μεταρρυθμίσεις η Αθήνα προσχώρησε στην ομάδα των πόλεων που κυριαρχούνταν από έναν τύραννο, έναν πολίτη ευγενούς καταγωγής που, αντίθετος στα συμφέροντα της άρχουσας αριστοκρατικής τάξης, κατελάμβανε την εξουσία με λαϊκή υποστήριξη. Ο Πεισίστρατος κατέλαβε την εξουσία μια πρώτη φορά γύρω στο 561/560, για να την απωλέσει και να την ανακτήσει στη συνέχεια μία ή δύο φορές τα επόμενα χρόνια έως το 528/527, έτος του θανάτου του. Σε θεσμικό επίπεδο ο τύραννος δεν κατήργησε καμία μεταρρύθμιση του Σόωνα· έδωσε ώθηση στην οικονομία με τη βοήθεια ενός ευρύτατου και φιλόδοξου προγράμματος δημοσίων έργων και υιοθέτησε μια πολιτισμική πολιτική που αποσκοπούσε να ενισχύσει τη λαϊκή υποστήριξη, κυρίως με την ίδρυση θεατρικών παραστάσεων στο πλαίσιο της ετήσιας θρησκευτικής εορτής των Μεγάλων Διονυσίων. Μετά

τον θάνατό του η εξουσία μεταβιβάστηκε στους γιους του Ιππία και Ίππαρχο· όταν το 514/513 ο τελευταίος φονεύθηκε από τους τυραννοκτόνους Αρμόδιο και Αριστογείτονα, το καθεστώς έγινε ακόμη πιο τυραννικό μέχρις ότου η εκδίωξη του Ιππία έδωσε τέλος στην περίοδο της τυραννίας.

Μετά την εμπειρία της τυραννίδας η πόλη ήταν ώριμη να καθιερώσει νομοθετικά και συνταγματικά την ισχυρή και συνειδητή επιδίωξη του δήμου για συμμετοχή στην άσκηση της εξουσίας. Αυτός που υλοποίησε το αποφασιστικό αυτό βήμα προς τη δημοκρατία στην Αθήνα ήταν ο Κλεισθένης το 508/507 π.Χ. Εμπνεόμενος εν μέρει από τις μεταρρυθμίσεις του Σόωνα έδωσε τη χαρακτηριστική βολή στην αρχαία αριστοκρατική δομή της αθηναϊκής κοινωνίας (που βασιζόταν στην οικογενειακή καταγωγή και την εξ αίματος συγγένεια, δηλαδή στην αντίθεση μεταξύ ευγενών και μη), αντικαθιστώντας τις 4 παραδοσιακές φυλές που βασιζόνταν στην καταγωγή με 10 γεωγραφικής φύσης φυλές που καθορίζονταν από την περιοχή διαμονής των πολιτών. Κάθε μια φυλή συμπεριλάμβανε ένα μείγμα κοινωνικών στρωμάτων από το υψηλότερο έως το πιο ταπεινό και εκπροσωπούσαν από 50 μέλη της (που οριζόνταν με κλήρωση) στη βασική νομοθετική συνέλευση της πόλης, τη Βουλή των Πεντακοσίων· κάθε φυλή συμμετείχε αναλογικά και εκ περιτροπής στη σύνθεση των διαφόρων δικαστικών οργάνων. Στον Κλεισθένη αποδίδεται τέλος και η εισαγωγή του θεσμού του *οστρακισμού* ως αντίδοτου στην κατάχρηση εξουσίας, δηλαδή της δυνατότητας να εξορίζεται με τη λαϊκή βούληση όποιος θεωρούνταν ύποπτος φιλοδοξιών τυραννίδας.

2.2. Η Σικελία και η Μεγάλη Ελλάδα

Ο 6ος αιώνας αντιπροσωπεύει την περίοδο της μέγιστης ακμής των ελληνικών πόλεων της Νότιας Ιταλίας και της Σικελίας. Η οικονομική και πολιτική ανάπτυξη ορισμένων κέντρων καθορίζει ένα φαινόμενο που θα παραμείνει χαρακτηριστικό αυτής της περιοχής του ελληνικού κόσμου, δηλαδή την τάση για εδαφική επέκταση μέσω της κατάκτησης και προσάρτησης γειτονικών εδαφών και πόλεων. Η τάση αυτή εκδηλώνεται πλήρως κατά την τελευταία φάση του αιώνα και συμπίπτει με την εδραίωση τυραννικών καθεστώτων, που συχνά ιδρύονται — αντίθετα με ό,τι συμβαίνει με ανάλογες εμπειρίες της μητρόπολης — με τη συναίνεση της αριστοκρατικής τάξης. Από αυτή την άποψη η διένεξη μεταξύ Σύβαρης και Κρότωνα προς το τέλος του αιώνα είναι χαρακτηριστική· τύραννος της πρώτης ήταν ο Τέλυς, ενώ η δεύτερη είχε προσφέρει καταφύγιο σε μερικές εκατοντάδες Συβαριτών αριστοκρατών που

προσπαθούσαν να διαφύγουν έτσι από ένα καταπιεστικό καθεστώς. Η άρνηση του Κρότωνα να εκδώσει τους φυγάδες, που υποστήριξε ο φιλόσοφος Πυθαγόρας, ο οποίος ζούσε εδώ και χρόνια στην πόλη, προκάλεσε τον πόλεμο. Η Σύβαρη ηττήθηκε και καταστράφηκε (510 π.Χ.), αλλά ο Κρότωνας γνώρισε μια σοβαρή εσωτερική κρίση, γιατί η αριστοκρατική πλευρά (υπό την επίδραση των Πυθαγορείων) πίεζε για την προσάρτηση στο κράτος των εδαφών που είχαν κατακτηθεί, προετοιμάζοντας ένα πολιτικό καθεστώς τυραννικής απόχρωσης και την εδαφική επέκταση του Κρότωνα. Η θέση αυτή προκάλεσε μια βίαιη αντίδραση· η σχολή του Πυθαγόρα πυρπολήθηκε και ο ιδρυτής της αναγκάστηκε να εγκαταλείψει για πάντα την πόλη.

Ανάμεσα στο τέλος του βου και την αρχή του 5ου αιώνα ιδρύθηκαν τυραννίδες στη Γέλα (Κλέανδρος και στη συνέχεια ο αδελφός του Ιπποκράτης, τον οποίο διαδέχθηκε ο Γέλων μέχρι το 485, και μετά ο αδελφός του Ιέρων, από την οικογένεια των Δεινομενιδών), στις Συρακούσες (ο ίδιος Γέλων, από το 485· μετά τον θάνατό του τον διαδέχθηκε ο αδελφός του Ιέρων), στον Ακράγαντα (Θήρων), στην Ιμέρα (Τήριλλος), στο Ρήγιο (Αναξίλας). Η επεκτατική πολιτική των τυράννων — οι πιο δραστήριοι προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξαν οι Δεινομενίδες — ακολούθησε περίπλοκες διαδρομές, που χαρακτηριζαν συμμαχίες και συγκρούσεις, συγγενικές σχέσεις και σχέσεις μεταξύ των δυναστειών (π.χ., ακολουθώντας μια συνειδητή πολιτική γάμων, ο Θήρων έγινε πεθερός και γαμπρός του Γέλωνα· ο Αναξίλας ήταν γαμπρός του Τηρίλλου). Οι Έλληνες τύραννοι είχαν επίσης να αντιμετωπίσουν την εχθρότητα των γηγενών πληθυσμών (των Σικελών και των Σικανών) και να συγκρουσθούν με τα συμφέροντα των Καρχηδονίων που ήταν παρόντες σε σικελικές πόλεις. Οι Καρχηδόνιοι προσπάθησαν να εκμεταλλευθούν τη διένεξη μεταξύ Τηρίλλου (και Αναξίλα) και Θήρωνα (και Γέλωνα), που είχε διώξει τον Τηρίλλο από την Ιμέρα, για να εξασθενίσουν την ελληνική παρουσία στη Σικελία· το καλοκαίρι όμως του 480 ο στρατός των Καρχηδονίων γνώρισε βαριά ήττα στην Ιμέρα.

2.3. Οι αποικίες της Ασίας και η επέκταση της Περσικής αυτοκρατορίας

Η Μ. Ασία, μια εθνικά πολύχρωμη περιοχή με σημαντικές πολιτισμικές ανταλλαγές κυρίως μεταξύ των ελληνικών πόλεων και του βασιλείου των Λυδών γνώρισε κατά τον 6ο αιώνα μεγάλες αλλαγές λόγω της συνεχούς επέκτασης της Περσικής αυτοκρατορίας. Κύριοι υπεύθυνοι ενός επιθετικού επεκτατισμού, οι βασιλείς Κύρος Β΄ ο Μέγας (559-529), Καμ-

βύσης (529-522) και Δαρείος (522-486) πρωταγωνίστησαν στην κατάλυση αρχαίων βασιλείων, όπως του βασιλείου των Λυδών (546), της Βαβυλώνας (539) και της Αιγύπτου (525). Μετά την κατάκτηση της Μ. Ασίας το 546 και έχοντας υποτάξει στην Περσική αυτοκρατορία και τις ελληνικές πόλεις της Ασίας, ο Δαρείος εγκαινίασε ένα σχέδιο επίθεσης κατά του ελληνικού κόσμου που σηματοδοτούν τρία διαφορετικά στάδια, η λεγόμενη Σκυθική εκστρατεία (513), που επηρέασε και τη Θράκη, μια περιοχή κατ' αρχήν ξένη προς τον κόσμο των Ελλήνων, αλλά που γεωγραφικά ήταν πολύ κοντά του· μια αποτυχημένη προσπάθεια να υποτάξει τη Νάξο, η οποία προσέφερε την αφορμή για την Ιωνική επανάσταση (499-494), που έληξε με τραγικό τρόπο με την καταστροφή της Μιλήτου· και, τέλος, ύστερα από μια νέα εκστρατεία υπό τον στρατηγό Μαρδόνιο στη Θράκη (492), ο πρώτος Περσικός πόλεμος (490) που προκλήθηκε από την απόβαση των Περσών στον Μαραθώνα της Αττικής, οι οποίοι αποκρούστηκαν με επιτυχία από τους Αθηναίους.

Ο πρώτος Περσικός πόλεμος ερμηνεύθηκε από τους Αθηναίους ως σοβαρός προάγγελος των ολοένα και πιο φανερών στόχων της Περσίας έναντι των Ελλήνων. Η νίκη στον Μαραθώνα δεν επανέπαυσε τους Αθηναίους, οι οποίοι συνειδητοποίησαν ότι πρέπει να προετοιμαστούν για μελλοντικές επιθέσεις. Στη συνειδητοποίηση αυτή συνέβαλε ιδιαίτερα η πολιτική και στρατηγική πρόνοια του Θεμιστοκλή που υπήρξε ο αρχιτέκτονας προληπτικών και αμυντικών πρωτοβουλιών, η σημασία των οποίων θα αποκαλυπτόταν κατά τη διάρκεια των επόμενων δεκαετιών. Σημαντικά κρατικά έσοδα κατευθύνθηκαν προς την κατασκευή ενός ισχυρού στόλου τριήρων, ενώ οι θήτες, πολίτες από την κατώτατη και πιο φτωχή κοινωνική τάξη, εκπαιδεύθηκαν ως μέλη των πληρωμάτων· επίσης η Αθήνα οχυρώθηκε με την κατασκευή τειχών.

Οι προβλέψεις επαληθεύθηκαν. Το καλοκαίρι του 480, υπό την ηγεσία του βασιλιά Ξέρξη του Α΄ (485-465), ένας ισχυρότατος στόλος εμφανίστηκε στο Αιγαίο και ένας τεράστιος στρατός εισέβαλε από βορειοανατολικά στην Ελλάδα. Οι ελληνικές πόλεις που συνασπίστηκαν ως προς το μεγαλύτερο μέρος τους εναντίον του κοινού εχθρού δεν μπόρεσαν να αντιδράσουν στην ορμητική επίθεση με τίποτε άλλο παρά με κινήσεις τακτικής· έτσι ένα ελληνικό σώμα υπό την ηγεσία του Λεωνίδα καθυστέρησε με πνεύμα ηρωικής αυτοθυσίας την περσική προέλαση στις Θερμοπύλες, ενώ τα εδάφη βόρεια από τον ισθμό της Κορίνθου εκκενώθηκαν μαζικά από τους πληθυσμούς τους και παραδόθηκαν έτσι ανυπεράσπιστα στην καταστροφή και τις λεηλασίες (ή ίδια η

Ακρόπολη της Αθήνας κυριευθηκε και πυρπολήθηκε). Ο λόγος αυτής της τακτικής ήταν να αποφευχθεί ή τουλάχιστον να καθυστερήσει μια μάχη στην ξηρά που ήταν βέβαιο ότι για τους Έλληνες θα είχε τραγική κατάληξη. Μετά από μια πρώτη θαλάσσια σύγκρουση στο Αρτεμίσιο, ένα ακρωτήριο στο βόρειο τμήμα της Εύβοιας, τα περσικά και ελληνικά πλοία, μεταξύ των οποίων οι αθηναϊκές τριήρεις διακρίνονταν ως προς τον αριθμό και την ταχύτητά τους, συγκρούστηκαν στο στενό της Σαλαμίνας στον Σαρωνικό κόλπο (η αρχαία παράδοση τοποθετεί συμβολικά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας την ίδια μέρα που ο Θήρων και ο Γέλων στη Σικελία κατατρόπωσαν στην Ιμέρα τους Καρχηδονίους). Παρά το γεγονός ότι ο ελληνικός στόλος ήταν αριθμητικά κατώτερος η γεωγραφία και τα χαρακτηριστικά των δύο στόλων ευνόησαν τους Έλληνες που κατόρθωσαν να νικήσουν κατά κράτος τους Πέρσες. Την επόμενη χρονιά (479) η νίκη στη μάχη των Πλαταιών και στη ναυμαχία της Μυκάλης, στις ακτές της Μ. Ασίας κοντά στη Σάμο, ολοκλήρωσαν την επιτυχία των Ελλήνων.

Είναι φυσικό ότι για μια αυτοκρατορία που εκτεινόταν από τη Μ. Ασία έως τον Ινδό και από τον Καύκασο έως την Αίγυπτο παρόμοιες περιθωριακές ήττες στην περιφέρειά του δεν είχαν σοβαρές αρνητικές συνέπειες. Παρά την ελληνική και πιο συγκεκριμένα αθηναϊκή ρητορική σχετικά με την περσική ήττα, που αναπτύχθηκε για ευνόητους λόγους, η Περσία εξακολούθησε για μακρό χρονικό διάστημα να αποτελεί τον σοβαρότερο κίνδυνο που απειλούσε ολόκληρη την Ελλάδα. Οι ελληνικές πόλεις είχαν συνείδηση του κινδύνου αυτού και έτσι ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση των Αθηναίων να διατηρήσουν ενεργή μια αμυντική στρατιωτική συμμαχία με στόχο να διατηρήσουν υπό πίεση την Περσία. Λόγω της ισχύος του στόλου της και των αρετών που επέδειξε στην αποφασιστικής σημασίας ναυμαχία της Σαλαμίνας η Αθήνα ήταν φυσικό να αναλάβει την ηγεμονία της συμμαχίας, η οποία, έχοντας την έδρα της στη Δήλο, πήρε την ονομασία «Δηλιακή συμμαχία». Με τον τρόπο αυτόν τέθηκαν οι τυπικές και υλικές βάσεις για τη μελλοντική κυριαρχία των Αθηναίων στα νησιά και τις πόλεις του Αιγαίου.

3. ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

Παρά τον έντονο κατακερματισμό σε μικρές πολιτικές οντότητες, τυπική έκφραση της οποίας υπήρξε η πόλη-κράτος, δεν απουσίαζε μεταξύ των Ελλήνων το αίσθημα της πολιτισμικής ταυτότητας και του ότι ανήκαν στο ίδιο έθνος. Απτή μαρτυρία αυτού του αισθήματος είναι η πανελλήνια αξία που προσέλαβε η μορφή και η ποίηση του Ομήρου, η οποία παρέμεινε αμετάβλητη ανά τους αιώνες. Μια σαφής έκφραση αυτής της ιδέας εντοπίζεται στις *Ιστορίες* του Ηρόδοτου (8, 144), όταν οι Αθηναίοι, αντικρούοντας την υποψία δόλου απέναντι στους Έλληνες συμμάχους και σύναψης συμφωνίας με τον εχθρό, τους Πέρσες, επικαλούνται το *έλληνικόν*, δηλαδή την ελληνικότητα, «έναν κόσμο που στις φλέβες του κυλά το ίδιο αίμα και που μιλά την ίδια γλώσσα κι έχει κοινά τα λατρευτικά κέντρα των θεών και θυσίες και συνήθειες ίδιες κι απaráλλαχτες» [μτφρ. Η. Σπυρόπουλος].

Στην Αρχαϊκή εποχή αναπτύχθηκαν μορφές επικοινωνίας και διάδοσης των ιδεών μεταξύ των διαφόρων κοινοτήτων. Δεν πρόκειται μόνο για την έκταση των εμπορικών συναλλαγών και τις μετακινήσεις των αποίκων στη Μεσόγειο, η πολιτισμική αξία των οποίων είναι προφανής. Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι επίσημες περιστά-

σεις πολιτικών και διπλωματικών επαφών μεταξύ των διαφόρων κοινοτήτων, τις οποίες μαρτυρούν συνθήκες και διακρατικές συμφωνίες, καθώς και συμμαχίες από γάμους μεταξύ αριστοκρατικών οικογενειών και οικογενειών των τυράννων. Ακόμη πιο σημαντικές είναι οι επιβλητικές πανελλήνιες εκδηλώσεις, συνήθως με θρησκευτικό περιεχόμενο, και πρώτα από όλα οι θρησκευτικές και αγωνιστικές διοργανώσεις, αθλητικές και ποιητικές, όπως οι Ολυμπιακοί αγώνες (στην Ολυμπία), τα Πύθια (στους Δελφούς), τα Νέμεα (στη Νεμέα) και τα Ίσθια (στον Ισθμό της Κορίνθου), εκδηλώσεις, στις οποίες συμμετείχαν πάμπολλες ελληνικές πόλεις. Πανελλήνια αποστολή εκτελούσαν τα πιο σημαντικά θρησκευτικά κέντρα, όπως τα σπουδαία ιερά των Δελφών και της Δωδώνης με τα μαντεία τους.

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που δεν πρέπει να μας διαφεύγει είναι η εκ νέου εισαγωγή της γραφής, η χρήση της οποίας είχε εξαφανισθεί κατά τους «σκοτεινούς αιώνες» του ελληνικού Μεσαίωνα. Μεταξύ του τέλους του 9ου και των αρχών του 8ου αιώνα π.Χ. οι Έλληνες προσάρμοσαν στις δικές τους ανάγκες το φοινικικό αλφάβητο, το οποίο απέβη το εργαλείο γραφής της γλώσσας τους. Στον χώρο διάδοσης της ελληνικής γλώσσας, από τη Σικελία έως

τη Μ. Ασία, οι αρχαίες επιγραφές σε λίθο και μέταλλο μαρτυρούν σημαντικές διαφορές στη χρήση των αλφαριθμητικών συμβόλων από τη μια περιοχή στην άλλη, από τη μια διαλεκτική παραλλαγή στην άλλη. Ωστόσο, παρά τις διαφορές, στο σύνολό της η υιοθέτηση του αλφάβητου που προέρχεται από το φοινικικό μπορεί να εκληφθεί ως ένα ακόμη ουσιαστικό στοιχείο ενότητας στο ποικιλόμορφο πολιτισμικό πανόραμα του ελληνικού κόσμου.

Βασικό ρόλο στην επικοινωνία μεταξύ διαφόρων κοινοτήτων αλλά και μεταξύ των πολιτών της ίδιας πόλης διαδραμάτισαν οι διάφορες μορφές τέχνης, και πιο συγκεκριμένα λογοτεχνίας. Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η ελληνική λογοτεχνία της Αρχαϊκής εποχής (και σε μεγάλο μέρος της και εκείνη της εποχής που ακολούθησε) αποτελεί φαινόμενο αρκετά διαφορετικό από εκείνο με το οποίο είναι εξοικειωμένος ο σύγχρονος άνθρωπος, που έχει συνηθίσει να απολαμβάνει τη λογοτεχνία κατά μόνας και με τη βοήθεια της ανάγνωσης. Αντίθετα, η αρχαιοελληνική λογοτεχνία συνιστά σχεδόν πάντα ένα εντυπωσιακό γεγονός που προορίζεται για εκτέλεση ενώπιον ενός λίγο-πολύ ευρέος κοινού· η λογοτεχνία αυτή χρησιμοποιεί αφενός ταυτόχρονα διάφορα εκφραστικά μέσα, ηχητικού ή και οπτικού τύπου (φωνή, τραγούδι, μουσική, χορός, χειρονομίες, ένδυση, σκηνογραφία κτλ.), αφετέρου παράγεται μόνο στο πλαίσιο συγκεκριμένων περιστάσεων (δημόσιων ή ιδιωτικών) και συμφραζομένων (δημόσιοι χώροι της πόλης ή περιβάλλον μιας οικίας), όπου συγκεντρώνονται οι αποδέκτες, από κοινού και όχι μόνοι τους, για να παρακολουθήσουν την εκτέλεση του έργου.

Η αφετηρία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας συμπίπτει για μας με την *Ιλιάδα* και την *Οδύσεια*, τα μεγαλόπνοα έπη που η παράδοση αποδίδει στον Όμηρο, και η κυοφορία των οποίων έχει τις ρίζες της σε μια «προομηρική» παραγωγή που έχει χαθεί ολοσχερώς· έως τις μέρες μας έχει φθάσει μια μορφή, η σύνθεση της οποίας πρέπει να τοποθετηθεί στον 8ο αιώνα π.Χ. Το πρώτο λογοτεχνικό είδος που συναντούμε είναι, επομένως, η επική ποίηση, στο οποίο συγκλίνουν πολλές σημαντικές πολιτισμικές παράμετροι, πρώτα από όλα ο ρόλος του φορέα της παράδοσης, με την έννοια της παρακαταθήκης αξιών, πρακτικών και συνηθειών. Το επικό είδος σφραγίζεται και από ένα άλλο χαρακτηριστικό, που είναι ίδιον μεγάλου μέρους της αρχαϊκής παραγωγής, την ευδοκίμησή του στο περιβάλλον των ελληνικών αποικιών της Μ. Ασίας (για την ακρίβεια, των ιωνικών αποικιών), οι οποίες, όπως έχουμε διαπιστώσει, πρωταγωνιστούν από πολλές απόψεις στην πολιτική και πολιτισμική ζωή. Στη μεγάλη κοίτη της επικής ποί-

ησης εντάσσεται και το έργο του Ησίοδου από τη Βοιωτία (8ος-7ος αιώνας π.Χ.), ο οποίος επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στη διδακτική συνιστώσα και πιο συγκεκριμένα στη συστηματοποίηση (κυρίως στη γενεαλογική παραγωγή)· στη συνέχεια η ποίησή του θα αντιμετωπισθεί ως αφετηρία του διδακτικού είδους. Στην ίδια γραμμή ποιητικής παράδοσης κινούνται ορισμένες από τις αρχαιότερες λογοτεχνικές εκφάνσεις του φιλοσοφικού στοχασμού· μερικοί στοχαστές που δρουν στις αποικίες (ο Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος, ο Παρμενίδης από την Ελέα, ο Εμπεδοκλής από τον Ακράγαντα) εμπιστεύθηκαν την έκθεση και τη διάδοση των θεωριών τους σε κοσμολογικά και φυσιογνωστικά ποιήματα, τα οποία σώζονται σε αποσπασματική μορφή. Μεταξύ του 8ου και του 7ου αιώνα π.Χ. αρχίζει η περίοδος της λυρικής ποίησης, που διαδίδεται κυρίως στα νησιά του Αιγαίου και τις πόλεις της ελλαδικής χερσονήσου, διαφοροποιώντας τις μορφές και τα θέματα σε είδη όπως είναι ο ίαμβος (Αρχίλοχος, Σημωνίδης, Ιπώνναξ), η ελεγεία (Καλλίνος, Τυρταίος, Μίμνερος, Σόλων, Θέογνις), οι διάφορες εκδοχές της μονωδικής και χορικής λυρικής ποίησης (Σαπφώ, Αλκαίος, Ανακρέων, Αλκμάν, Στησίχορος, Ίβυκος, Σιμωνίδης). Ο 7ος και ο 6ος αιώνας π.Χ. αποκαλούνται ενίοτε «εποχή του λυρισμού» εξαιτίας της εξαιρετικής άνθησης αυτών των ποιητικών ειδών, ενώ η παραγωγή της επικής ποίησης παρακμάζει σταδιακά.

Η εμφάνιση της λογοτεχνικής πεζογραφίας είναι μεταγενέστερη των ποιητικών ειδών (τουλάχιστον εξ όσων γνωρίζουμε). Επίσης, και σε αυτή την περίπτωση το περιβάλλον διαμόρφωσής της είναι οι ιωνικές αποικίες, όπου η πεζογραφία τίθεται στην υπηρεσία του αρχαιότερου στοχασμού των φιλοσόφων και των πρώτων εκφάνσεων της ιστορικής έρευνας. Ο φιλόσοφος Αναξίμανδρος από τη Μίλητο (6ος αιώνας π.Χ.) είναι ο πρώτος που εμπιστεύεται στη γραφή τα πορίσματα των ερευνών του πάνω στη φύση. Εξάλλου, εκτός από τις προαναφερθείσες εμπειρίες της φιλοσοφικής ποίησης και ορισμένα φαινόμενα προφορικής διδασκαλίας (Πυθαγόρας), η πεζογραφία παγιώθηκε ως κανονική μορφή έκφρασης της φιλοσοφικής σκέψης κατά τους επόμενους αιώνες. Γεννιούνται και αναπτύσσονται πεζογραφικά οι πρώτες αφηγήσεις ιστορικού τύπου στους διάφορους χαρακτηριστικούς κλάδους της περιόδου, όπως οι έρευνες πάνω στις οικογενειακές και συλλογικές παραδόσεις και στα ιστορικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά περιοχών και ξένων εδαφών, κοντινών και μακρινών, είχαν και ωφελιμιστικά κίνητρα, που αντικατοπτρίζονται στη λιτή και λακωνική μορφή των σωζόμενων αποσπασμάτων. Στις έρευνες αυτές οι ολόενα και περισσότερο

εκλεπτυσμένες υφολογικές επιλογές των ποιητικών ειδών ήταν αναπόφευκτα τελείως ξένες. Στον 6ο αιώνα π.Χ., τέλος, πρέπει να τοποθετήσουμε τα πρώ-

τα λογοτεχνικά βήματα του μύθου, ενός αφηγηματικού είδους λαϊκής προέλευσης που δεν έμεινε ανέπαφο από την επιρροή των ανατολικών πολιτισμών.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ

(όλες οι ημερομηνίες νοούνται π.Χ.)

6η-4η χιλιετία*	Νεολιθική εποχή στην Ελλάδα
περ. 2800-1100	Εποχή του Χαλκού στην Ελλάδα
περ. 2000/1800	Μετάβαση από την Πρωτο- στη Μεσοελλαδική περίοδο, που σημαδεύεται από την άφιξη στην Ελλάδα των πρώτων Ινδοευρωπαίων
περ. 1900-1450	Μινωικός πολιτισμός
περ. 1600/1580-1500	Μυκηναϊκός πολιτισμός
περ. 1450-1370	Ανάπτυξη του μυκηναϊκού βασιλείου της Κνωσού
περ. 1200	Πινακίδες της Πύλου σε Γραμμική Β (Μυκηναϊκή III Β)
1194-1184	Πόλεμος της Τροίας (σύμφωνα με την ελληνιστική χρονογραφική παράδοση)
1104	«Επιστροφή των Ηρακλειδών» ή κάθοδος των Δωριέων στην Ελλάδα (σύμφωνα με την ελληνιστική χρονογραφική παράδοση)
περ. 12ος-11ος αι.	Αρχή της Εποχής του Σιδήρου στην Ελλάδα
11ος-9ος αι.	«Ελληνικός Μεσαίωνας» ή Πρώιμη Αρχαϊκή περίοδος
περ. τέλος 11ου-10ου αι.	«Πρώτος ελληνικός αποικισμός» στη Μ. Ασία και τα γειτονικά νησιά
8ος	Αρχαϊκή εποχή στην Ελλάδα
776	Έναρξη της οργάνωσης του πανελλήνιων αγώνων στην Ολυμπία
περ. 770	Ίδρυση των Πιθηκουσσών
Μέσα 8ου-μέσα 6ου αι.	«Δεύτερος ελληνικός αποικισμός» στην Ιταλία, Σικελία, βόρεια Αφρική και δυτική Μεσόγειο
754/53	Αρχή του καταλόγου των Εφόρων στην Σπάρτη
περ. 734	Ίδρυση της Νάξου, πρώτης ελληνικής αποικίας στη Σικελία
περ. 733	Ίδρυση των Συρακουσών
περ. 688	Ίδρυση της Γέλας
657-583	Οι Κυφελίδες τύραννοι στην Κόρινθο σύμφωνα με την παραδοσιακή χρονολόγηση
περ. 650-630 (;)	Ο Φεΐδων τύραννος στο Άργος
περ. 636 (ή 632)	Αποτυχημένη προσπάθεια του Κύλωνα να εγκαθιδρύσει τυραννίδα στην Αθήνα
περ. 630	Ίδρυση της Κυρήνης
628	Ίδρυση του Σελινούντα
624-620	Νομοθεσία του Δράκοντα στην Αθήνα σύμφωνα με την παραδοσιακή χρονολόγηση
τέλος 7ου-αρχή 6ου αι.	Μέλαγχρος, Μυρσίλος, Πιττακός τύραννοι στη Μυτιλήνη
περ. 610/600-580/570	Ο Κλεισθένης τύραννος στη Σικυώνα
594/93 (ή 592/91)	Ο Σόλων άρχων διαλλακτής στην Αθήνα
περ. 580	Ίδρυση του Ακράγαντα
561/60-528/27	Ο Πεισίστρατος τύραννος στην Αθήνα (με ένα ή δύο διαλείμματα)

559-529 (ή 530)	Βασιλεία του Κύρου Β' του Μεγάλου στην Περσία (δυναστεία των Αχαιμενιδών)
546	Οι Πέρσες κατακτούν τη Λυδία
539	Οι Πέρσες κατακτούν τη Βαβυλώνα
περ. 537-522	Ο Πολυκράτης τύραννος στη Σάμο
535	Ίδρυση της Ελέας
περ. 530	Ο Πυθαγόρας εγκαθίσταται στην Ιταλία
529 (ή 530)-522	Βασιλεία του Καμβύση στην Περσία
528/27-511/10	Οι Πεισιστρατίδες τύραννοι στην Αθήνα (Ίππαρχος και Ιππίας)
525	Κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Πέρσες
522-486	Βασιλεία του Δαρείου στην Περσία
514/13	Δολοφονία του Ίππαρχου στην Αθήνα
περ. 513	Εκστρατεία του Δαρείου στη Σκυθία
510	Εκδίωξη του Ιππία από την Αθήνα· τέλος της τυραννίδας στην Αθήνα
508/507	Δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη στην Αθήνα
505-498	Ο Κλέανδρος τύραννος της Γέλας
499-494	Ιωνική επανάσταση υπό την ηγεσία του Αρισταγόρα του Μιλήσιου
498-491	Ο Ιπποκράτης τύραννος στη Γέλα
494	Ναυμαχία της Λάδης και άλωση της Μιλήτου από τους Πέρσες
493/2	Ο Θεμιστοκλής άρχων στην Αθήνα
494-476	Ο Αναξίλας τύραννος στο Ρήγιο
492	Εκστρατεία του Μαρδόνιου στη Θράκη
491-485/84	Ο Γέλων τύραννος στη Γέλα
490	Εκστρατεία του Δάτη και του Αρταφρένη εναντίον της Αθήνας και της Ερέτριας· μάχη του Μαραθώνα
488/87 (ή 487/86)	Πρώτος οστρακισμός στην Αθήνα
488-472	Ο Θήρων τύραννος στον Ακράγαντα
486-465	Βασιλεία του Ξέρξη στην Περσία
485/84-478	Ο Γέλων τύραννος στις Συρακούσες
483/82 (ή 482/81)	Ναυπήγηση μεγάλου αθηναϊκού στόλου με πρόταση του Θεμιστοκλή· οστρακισμός του Αριστείδη
480	Εκστρατεία του Ξέρξη και του Μαρδόνιου εναντίον της Ελλάδας
(Ιούνιος)	Ο περσικός στρατός διαβαίνει τον Ελλήσποντο
(τέλος Ιουλίου)	Μάχη στις Θερμοπύλες, ναυμαχία στο Αρτεμίσιο
(Σεπτέμβριος)	Ναυμαχία της Σαλαμίνας· μάχη της Ιμέρας, στη Σικελία, μεταξύ Ελλήνων και Καρχηδονίων
479 (Αύγουστος)	Μάχες στις Πλαταιές και στη Μυκάλη και οριστική νίκη των Ελλήνων επί των Περσών· εξέγερση των Ιώνων εναντίον των Περσών και συνέχιση του πολέμου στην περιοχή των Στενών
478/77	Ίδρυση της Αττικής-Δηλιακής συμμαχίας εναντίον της Περσίας

II. Η ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

1. ΟΜΗΡΟΣ

1.1. Πριν από τον Όμηρο: το «προομηρικό» στάδιο

1.1.1. Ποιητές πριν από τον Όμηρο

Fuerunt ante Homerum poetae είναι μια φράση του Κικέρωνα, σχεδόν παροιμιώδης. Ο Κικέρων γράφει ότι στις τέχνες (ρητορική, γλυπτική, ζωγραφική) παρατηρείται πάντα μια εξελικτική πορεία προς την τελειότητα: «Τίποτε, πράγματι, δεν είναι τέλειο τη στιγμή που γεννιέται, και δεν πρέπει να αμφιβάλλουμε ότι υπήρξαν ποιητές πριν από τον Όμηρο, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα άσματα που, μέσα στο έργο του, εκτελούνται στα συμπόσια των Φαίακων και των μνηστήρων» (*Brutus* 18, 71). Αυτό το παράθεμα προσφέρει την απόδειξη του γεγονότος ότι στην Αρχαιότητα είχαν πλήρη συναίσθηση ότι το απόλυτο μεγαλείο του Ομήρου προϋπέθετε μια προγενέστερη ποιητική παράδοση και ιστορία και την ύπαρξη μιας εξελικτικής διαδικασίας. Ως απόδειξη για την ύπαρξη μιας τέτοιας παράδοσης προβάλλονται ρητά οι αιοδοί Δημόδοκος και Φήμιος, που εμφανίζονται στην Οδύσσεια στην Αυλή του Αλκίνοου και στο παλάτι του Οδυσσέα αντίστοιχα να τέρπουν τους συνδαιτυμόνες (ο ένας στα συμπόσια των Φαίακων, ο άλλος στα συμπόσια των μνηστήρων) εκτελώντας άσματα με επικά θέματα.

Η άποψη που θεωρούσε τον Όμηρο τον αρχαιότερο ποιητή ήταν γενικά ευρύτατα διαδεδομένη στην Αρχαιότητα, αν και δεν έλειπαν ορισμένοι που θεωρούσαν τον Ησίοδο προγενέστερο. Ο Ηρόδοτος (2, 53), που έζησε τον 5ο αιώνα π.Χ., υποστηρίζει ρητά ότι ο Όμηρος και ο Ησίοδος είναι οι πιο παλιοί ποιητές που γνωρίζουμε. Ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* (4, 1448b 28 κ.ε.) γράφει τον 4ο αιώνα π.Χ.: «Δεν είμαστε σε θέση να παραθέσουμε παρόμοιο ποίημα (έπος) ενός ποιητή προγενέστερου του Ομήρου, αν και είναι φυσικό να υπήρξαν πολλοί: πρέπει, επομένως, να αρχίσουμε από τον Όμηρο». Και αλλού φαίνεται τουλάχιστον επιφυλακτικός σχετικά με τη γνησιότητα έργων που αποδίδονται σε αρχαιότερες μορφές ποιητών, όπως ο Ορφείας, ο Μουσαίος και άλλοι, τα χαρακτηριστικά των οποίων χάνονται στον θρύλο. Κατά την εποχή του Αριστοτέλη εμφανίζεται ήδη εδραιωμένη η αντίληψη ότι ο Όμηρος είναι η πρώτη ποιητική προσωπικότητα της αρχαιοελληνικής λογοτεχνίας, που αναδύεται από μια ρευστή κατάσταση μεταξύ θρύλου και πραγματι-

κότητας και προσλαμβάνει σταθερά περιγράμματα: μια παράδοση ασμάτων σίγουρα προηγήθηκε του Ομήρου, αλλά για τους ποιητές που έζησαν πριν από αυτόν δεν ήταν τίποτε γνωστό. Αυτή τη γραμμή ακολουθεί η μεταγενέστερη παράδοση (ιδιαίτερα οι Αλεξανδρινοί φιλόλογοι της Ελληνιστικής εποχής), που υπογραμμίζει ότι τα Ομηρικά έπη υπήρξαν τα πρώτα κείμενα της ελληνικής λογοτεχνίας, τα οποία προσέλαβαν γραπτή μορφή και σώθηκαν, με άλλα λόγια τα πρώτα κείμενα της ελληνικής λογοτεχνίας που μπορούν να μελετηθούν, ενώ δεν παραδίδεται κανένα έργο προγενέστερο της *Ιλιάδας* ή της *Οδύσσειας*.

1.1.2. Η ανασύνθεση της προομηρικής λογοτεχνικής ιστορίας

Επομένως, στην Αρχαιότητα είχε ήδη τεθεί, όχι χωρίς ενδοιασμούς, το «προομηρικό ζήτημα», δηλαδή το ερώτημα τι υπήρξε πριν από την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* με τη μορφή περίπου με την οποία γνωρίζουμε τα έπη αυτά σήμερα, δεδομένου ότι πάντα ήταν προφανές ότι ένα τέτοιο ποιητικό αποτέλεσμα δεν μπορούσε να τοποθετηθεί στις απαρχές, αλλά πρέπει να ήταν καρπός μιας εξέλιξης. Το εγχείρημα των αρχαίων να σκιαγραφήσουν μια όψη του προομηρικού ζητήματος εκδηλώθηκε με την προσπάθεια να εκμαιεύσουν κάποια υποτιθέμενα δεδομένα από κείμενα που είχαν στην κατοχή τους και να τα οργανώσουν μέσω της εφαρμογής πολιτισμικών μεθόδων που θεωρούσαν οι ίδιοι λειτουργικές. Μπορούμε να σημειώσουμε αρχικά δύο, τη μέθοδο της γενεαλογίας, δηλαδή της σύνδεσης μέσω του οικογενειακού δένδρου, ενός αρχαιότατου πνευματικού συστήματος οργάνωσης του μυθικού και ιστορικού χρόνου, που ήταν ένας τρόπος να ανασυνθέσει κανείς, εφοδιάζοντάς την με έναν βασικό σκελετό, την απώτατη και πιο δυσπρόσιτη στη γνώση ιστορία: η δεύτερη μέθοδος συνίσταται στη λεγόμενη *διαδοχή*, δηλαδή στην κατά σειρά διαδοχή του δασκάλου και του μαθητή. Πρόκειται για μεθόδους, η παρουσία των οποίων είναι ευρέως διαδεδομένη σε διάφορα περιβάλλοντα του αρχαιοελληνικού κόσμου. Για να συγκροτηθούν χρονολογικές συνδέσεις και δομές λαμβάνονται βασικά υπόψη δύο κριτήρια, το κριτήριο των οικογενειακών και το κριτήριο των επαγγελματικών σχέσεων.

Μπορούμε να θυμηθούμε, λοιπόν, τις μαρτυρίες σύμφωνα με τις οποίες στο γενεαλογικό δένδρο του

Ομήρου απαντούν ημιμυθικές μορφές «αρχαιότατων» ποιητών, όπως ο Ορφείας, ο Λίνος, ο Μουσαίος και άλλοι λιγότερο διάσημοι: μερικοί αρχαίοι συγγραφείς υποστήριζαν την ύπαρξη συγγένειας μεταξύ του Ομήρου και του Ησίοδου. Ως δάσκαλοι του Ομήρου αναφέρονται διάφορα πρόσωπα με διάφορους τρόπους· ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ως επινόηση είναι εκείνη σύμφωνα με την οποία ο Φήμιος (ο αοιδός του παλατιού του Οδυσσέα στην Ιθάκη) ήταν θετός πατέρας και παιδαγωγός του Ομήρου, ο οποίος από ευγνωμοσύνη τον μνημονεύει στην *Οδύσεια*. Υπό αυτή την έννοια αποκτά ιδιαίτερη σημασία η περίπτωση της συντεχνίας των Ομηριδών της Χίου (μιας από τις υποτιθέμενες πατρίδες του Ομήρου)· πρόκειται για μια συντεχνία αοιδών που υπερηφανεύονταν ότι ήταν απόγονοι του ίδιου του Ομήρου (και έτσι, εξάλλου, τους αντιμετώπισε η παράδοση) και θεωρούσαν τους εαυτούς τους αποδέκτες της κληρονομιάς του, συνδυάζοντας με αυτόν τον τρόπο τον γενεαλογικό δεσμό με τον επαγγελματικό-πνευματικό.

Οι γενεαλογικές συνδέσεις ή η διαδοχή δασκάλου-μαθητή, που εντοπίστηκαν με αυτόν τον τρόπο, ανταποκρίνονταν στην ανάγκη να εντοπισθούν δεσμοί ανάμεσα στην προομηρική κατάσταση, που περιβαλλόταν από μια ασάφεια σχεδόν μυθική, και την εμφάνιση μιας μορφής όπως αυτή του Ομήρου, το κύρος και η ιστορική φυσιογνωμία του οποίου θεωρούνταν, παρ' όλη την αβεβαιότητα, κατά κάποιον τρόπο δεδομένα. Εδώ συμπεριλαμβάνονταν και οι μορφές των αοιδών που ο ίδιος ο Όμηρος αναπαριστά, επειδή θεωρούνταν πραγματικοί πρόδρομοί του σε αυτό που με σύγχρονους όρους θα ονομάζαμε «ιστορία της λογοτεχνίας» σε εμβρυσική κατάσταση. Ποιητές, κριτικοί και λόγιοι δεν παρέλειπαν να υποστηρίζουν συχνά την ύπαρξη μιας προομηρικής παράδοσης, και οι αρχαίες μαρτυρίες αφθονούν σε ονόματα.

1.1.3. Μαρτυρίες σχετικά με προομηρικές λογοτεχνικές μορφές

Στα Ομηρικά έπη απαντούν ενδείξεις σχετικές με ήδη υπάρχουσες λογοτεχνικές μορφές. Πρώτα από όλα, ο Όμηρος κάνει λόγο για τη δραστηριότητα και τη μορφή του αοιδού, δηλαδή του επαγγελματία τραγουδιστή, που εμφανιζόταν ενώπιον ενός επιλεγμένου κοινού με τραγούδια ηρωικού περιεχομένου, τα οποία συνόδευε με ένα έγχορδο όργανο. Κυρίως από την απεικόνιση του Δημόδοκου και του Φήμιου στην *Οδύσεια* έχουν συναχθεί από τους μελετητές στοιχεία, προκειμένου να γίνει πιο απτή η εικόνα του ποιητή της *Ιλιάδας* και της *Οδύσειας*. Με αυτή την πτυχή συνδέεται το γεγονός ότι στον

Όμηρο μαρτυρείται η γνώση άλλων επικών κύκλων, όπως οι περιπέτειες των Αργοναυτών, η ιστορία του Μελέαγρου, ο μύθος των Ατρείδων, ο Θηβαϊκός κύκλος, μυθικές ιστορίες σχετικά με συμβάντα στον κόσμο των θεών. Είναι ένα πλαίσιο πλούσιο σε επική ύλη, η οποία στα Ομηρικά έπη φαίνεται ήδη γνωστή και δομημένη σε αφηγηματικούς κύκλους· μπορούμε να κατανοήσουμε, επομένως, γιατί υπήρξε συζήτηση και έρευνα πάνω στις συγκεκριμένες μορφές από τις οποίες μπορούσε να προέρχεται αυτή η ύλη, έχοντας πάντα υπόψη ότι δεν πρόκειται για μια απλή αναφορά στην ανθρωπολογική επένδυση ενός συγκεκριμένου πολιτισμικού σταδίου αλλά για πραγματικούς υπαινιγμούς σε υπαρκτές ποιητικές μορφές. Ο Όμηρος χρησιμοποιεί τον όρο κλέα ἀνδρῶν, «δόξα των ηρώων», για να καθορίσει το θέμα του άσματος του Δημόδοκου (*Οδύσεια* θ 73) και του άσματος με το οποίο ο οργισμένος Αχιλλέας, που απέχει από τον πόλεμο, τέρπεται παίζοντας την φόρμιγγα στην *Ιλιάδα* (I 187).

Πρέπει, λοιπόν, να υποθέσουμε μια προφορική παράδοση πολύ ρευστή, που συγκροτείται από συνεχείς αυτοσχεδιασμούς των αοιδών ή από ποιήματα με αφηγηματική συνοχή που είχαν ήδη σε κάποιο βαθμό παγιωθεί και μεταδοθεί προφορικά (άραγε μόνο το πρόχειρο περίγραμμα με κάποιες λεπτομέρειες ή ολόκληρες ομάδες στίχων, εκτενείς και καθορισμένες ή ίσως μεταβαλλόμενες;); Η μήπως πρόκειται για πραγματικά ολοκληρωμένα «κείμενα» που υπόκεινται σε σχετικά μικρές αλλαγές, τα οποία ίσως ήδη είχαν καταγραφεί; Είναι έτσι φυσικό το προομηρικό ζήτημα να διολισθαίνει και να μετατρέπεται στο πρόβλημα της γέννησης των επών και του πολιτισμού από τον οποίο αυτά γεννήθηκαν, με άλλα λόγια στο περίφημο «Ομηρικό ζήτημα».

1.2. Βιογραφικές παραδόσεις γύρω από τον Όμηρο

Τα ζητήματα που σχετίζονται με τη μορφή του Ομήρου είναι πολυάριθμα και σύνθετα. Στη διάρκεια των αιώνων γράφτηκαν αναρίθμητες σελίδες από πολυάριθμους μελετητές· δεν υπάρχει αμφιβολία ότι έχει σημειωθεί τεράστια πρόοδος και εμβάθυνση στη γνώση μας, αλλά είναι αναμφισβήτητο επίσης ότι πολλές πλευρές παραμένουν αδιευκρίνιστες και έχουν γίνει αντικείμενο έντονων διαφωνιών.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα στη συζήτηση κυριαρχούσε το πρόβλημα της ιστορικής και βιογραφικής ταυτότητας του ίδιου του Ομήρου και κατά συνέπεια το ζήτημα του ρόλου του ως ποιητή των ποιημάτων που παραδίδονται με το όνομά του, της *Ιλιάδας* και της *Οδύσειας*. Πρόσφατα οι μελετητές